

РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ

REFLECTIONS ON THE BOOK

Леся ГЕНЕРАЛІУК,
докторка філологічних наук,
провідна наукова співробітниця відділу
зарубіжних і слов'янських літератур,
Інститут літератури імені Тараса Шевченка,
Національна академія наук України
Lesya GENERALIUK,
Doctor of Sciences in Philology,
Leading Research Fellow at the Department
of Foreign and Slavic Literatures,
Taras Shevchenko Institute of Literature,
National Academy of Sciences of Ukraine
legeneraliuk@ukr.net

ПОРТРЕТ УНІВЕРСАЛІСТА — «ВІЛЬНОЇ ЛЮДИНИ СЕРЕД СВОГО НАРОДУ»

*Свободи вибору: Мирослав Попович
у спогадах, рецепціях та інтерв'ю.
Серія «Постаті культури».*
Київ: Дух і Літера, 2025. — 544 с.; іл.

Щойно опублікована видавництвом «Дух і Літера» книга-портрет «Свободи вибору: Мирослав Попович у спогадах, рецепціях та інтерв'ю» стала яскравою подією в українському культурному просторі. Як на мене, подією незвично радісною на п'ятому році повномасштабної війни: книжка ніби випромінює ту щиросерду любов до людей і до України, що була притаманна натурі видатного філософа, продовжує ширити його персональний імпульс інтегрованого погляду на світ — виразний і в повсякденному житті, й у численних працях ученого. Без сумніву, вона дарує велику інтелектуальну насолоду своєю структурою, вишуканістю викладу, бездоганно відредагованими текстами. Упорядник Р. Швець та редакторський колектив (В. Давіденко, С. Гончарова, С. Бриль, К. Левчук, О. Луковина,

В. Божок та ін.) на чолі з Л. Фінбергом і К. Сіговим зробили цей понад п'ятисотсторінковий том серії «Постаті культури» буквально вірцевим.

Створити портрет-голограму універсальної особистості завжди не просто, це виклик із загрозою площинності й рефренів, а подеколи — майже недовідна теорема. Але *noblesse oblige*: автори й модератори цього проекту скористалися повною мірою інтенцією філософської логіки і в такий спосіб символічно подали руку колишньому завідувачеві відділу логіки, згодом — академіку, директорові Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Приймаючи за дороговказ чи не найхарактернішу рису науковця й людини — імпульс інтегративності, вони запропонували надзвичайно вдалу форму знайомства з цією постаттю. Маємо свого роду колаж, розгорнуту, майже візуальну панораму самореалізації людини, яка стала «найбільш переконливим втіленням духу свободи» (с. 90), яка маркувала собою саму суть епохи та уособлювала епоху.

Створивши в інституті ще за радянських часів «оазу, платформу вільної філософської думки» (Н. Іванідзе), той дослідницький простір, що отримав назву «Київська філософська школа», учений ставив перед гуманітарними науками завдання суспільних перетворень. Для Поповича-енциклопедиста, який прекрасно розумів математику й сучасну фізику, філософія була немислимою без інтеграції кодів культури, науки, мистецтва. Так вона активніше доносить суспільству етичні, естетичні, моральні, патріотичні цінності, вважав він. Тож не лише в наукових текстах, а й у радіобесідах «Філософський щоденник», у численних публічних виступах, дискусіях (зокрема з Л. Кравчуком) він здійснював свою соціально важливу стратегію синкретизму. Недарма в інтерв'ю О. Роджеро 2009 року підсумовував: «... задум усієї нашої епохи полягав у тому, щоб об'єднати на раціональній основі культурні рухи з науковими» (с. 82). Автори видання, суголосно тренду «епохи синтезу», віддаючи належне здобуткам науковця, громадського й політичного діяча, — із пієтетом і симпатією звертаються до багатовимірного особистісного коду неординарного творця людей і дискурсів, діляться спогадами про риси характеру, бесіди, події.

Представлений ними образ М. Поповича справляє незабутнє враження на читача саме завдяки ідеально продуманій структурі книги — виваженій пропорції особистісного й суспільного, приватного життя і наукового пошуку. Тим виразніше постає масштаб перетворень, інспірованих українським мислителем нового типу, який сприймав світ і культуру у взаємозв'язках та смислових перегуках. Водночас відкривається й енергія щоденної залаштункової праці вченого світового рівня, автора знакових досліджень, громадського діяча, політика, керівника, який високо цінуючи свободу вибору, був людиною дії. Та насамперед — великим гуманістом.

Після розмови з ним чи навіть короткої «сократичної бесіди», пише Т. Лютий, завжди залишалося радісне відчуття (с. 499). Так і мої найтепліші спогади про зустрічі з Мирославом Володимировичем у 2012—2014 роках, що мали, за Елісео Дієго, відсвіт «саява небес», — зустрілися в цій книзі з ефектом калейдоскопа: повтори упізнаваної легкості спілкування, щирих емоцій. Надзвичайно приємний резонанс. Бо кожен співтворець видання, — а їх понад п'ятдесят — найперше наголошує на людяності, ширості, людиноцентризмі Поповича. Так, Жорж Ніва з насолодою змальовує його «завжди усміхнене лице, що випромінює приязність. Навіть у своєму величезному директорському кабінеті, у величавому кріслі, успадкованому від радянського бюрократичного побуту, він саяв сердечністю, мов шекспірівський Просперо» (с. 179). Тема проходить крізь усю книгу, іррадіює у різних контекстах, щоразу збагачуючись новими свідченнями, інкрустаціями пам'яті. Можливо, саме тому герменевтичний сенс того різноманіття епізодів, локацій, колізій, що їх актуалізують колеги, друзі, рідні та закордонні знайомі філософа, зрештою зводиться до одного: життєдайності світла великої душі. Душі, призначенням якої було, як слушно зауважує Л. Фінберг у своєрідній інтродукції до закроєної за лекалами симфонічного твору книги, — «повернути суспільству велику українську культуру як культуру моральних цінностей» (с. 14).

Володар такого тонкого морального чуття, якому, за визнанням його учнів, не було рівних, за життя став очевидцем геноциду-Голодомору й гітлерівського нацизму, сталінського тоталітаризму й комуністичних умертвінь епохи застою; відтак усі сили спрямував на те, щоби «повернути людське людині» (с. 113). Надто вже назріла ця необхідність в Україні, особливо після серії деструктивних ударів Системи по індивідуальності, — необхідність утвердити недооцінений людьми потенціал свободи вибору як головний дар, як запит «над планкою», як імператив дії. Тому назва книжки більш ніж промовиста.

Розділам, які розгортають цю ідею, притаманний перегук, взаємне доповнення; усі рецепції мають свої нюанси й несуть свою дозу евристичності. Центральним, після традиційно кодифікованого «Дитинства», — джерела гуманізму й аристократизму, щирої української вдачі Поповича (уперше публікуються дитячі спогади вченого, розповідь про його походження, лінії роду), — є розділ «Академія». Наймасивніший у книзі, він об'єднує шість підрозділів. Заголовок першого — мотто: «Ми шукали істину» — символічно кодує розгортання змісту подальших, які репрезентують різні іпостасі мислителя. Садівник, організатор Алуштинських шкіл молодого філософа, інтелектуальний лідер у вітчизняній гуманітаристиці, адміністратор та, назагал, напрочуд багатогранна особистість, талантами та сердечністю якої зачаровувалися й закордонні колеги.

Завдяки своїй композиції цей блок, що включає і голос ученого в інтерв'ю, висвітлює інтегративний стиль мислення та широту наукових інтересів Мирослава Поповича, той міждисциплінарний дискурс, у якому він працював. Єдиний холістичний простір української культури з його трансформаціями він вважав найбільшою цінністю, провідним фактором для нації — його збереження та примноження. А оскільки зміну парадигми культури визначає лише вибір людини, власне її дія в суспільстві, то, на думку В. Лісового, Попович мав небезпідставні побоювання, що внаслідок банальної бездумності, байдужості до інвазії чужоетнічних елементів «перетворення культурних просторів може призвести до занепаду (розпаду) цієї культури — зникнення етносу чи цивілізації» (с. 88).

Помилки дорого коштують, як переконуємося сьогодні, проте хто й коли у владних колах дослухався до «батьків-засновників української політичної нації» з М. Поповичем включно (с. 348), до тих, хто послідовно відстоював європейську перспективу України? Хто нагорі сприйняв думку про визначальну роль гуманітарної політики? Про необхідність етико-моральної, правової, інтелектуальної протидії «диктату мас», визначеного Поповичем в унісон з Ґ. Лебоном та Ортегою-і-Ґасетом як цивілізаційної загрози. На жаль, і досі не набув належної оцінки той «культ світогляду маленького міщанина, котрий свою ненависть до інтелігенції перетворює на прапор», стає «людиною маси, що прагне жити як усі» й усвідомлює свої вади такими, наче це чесноти. Натомість філософ наголошує на почутті власної гідності, яке робить простих людей шляхетними. Його формула, «коли людина зі своєї обмеженості робить велику чесноту, отоді вона є плебеєм» (с. 203), мовби застерігає наших сучасників (і юне, налаштоване на кліпове мислення, покоління зумерів) від спокуси задовольнятися простими відповідями на складні питання. І ширше, намагається уберегти всіх нас — дедалі більше залежних від цифрових технологій і алгоритмізованого середовища, в якому так легко поступитися власною свободою вибору, втратити самобутність — від консюмеризму та духовного рабства в рамках технологічного прогресу.

Недарма науковець, педагог вважав розширення горизонтів пізнання основою нової української ментальності, практикував свідоме розширення рамок досліджень за рахунок етнічної антропології, соціології, історії культури тощо. Його фундаментальні праці — «Нарис історії культури» (1998), «Червоне століття» (2005), «Бути людиною», (2011), «Філософія свободи» (2018) багатократно коментуються у виданні різними авторами. Водночас усі одноставно стверджують, що універсалізм особистості мислителя щодо втілення принципу емпіричного холізму, не обмежувався блискучими науковими розробками, нехай різноплановими та крос-галузевими. Багатогранність його натури виявлялася і в несподіваних ролях. Неперевершений кухар-імпровізатор із циклом передач на

каналі «1+1», художник, який полюбляв малювати акварельні пейзажі чи шаржі на друзів, блискучий співрозмовник і душа товариства — Попович завжди формував особливе поле тяжіння своєю чарівливою щирістю та «невитравною веселістю вдачі», про які згадують автори книги. Також усі наголошують, як послідовно, цілеспрямовано він ніс свою ідентичність, особливо в іпостасі політика та громадського діяча. Навіть у радянські часи спілкувався в родині тільки українською мовою, підтримував українських дисидентів, разом із дружиною, Лідією Артюх зібрав рідкісну на той час бібліотеку україністики, зокрема поезії.

Згодом, сприймаючи Незалежність ключовою в суспільстві цінністю, вкладав усю енергію в розбудову країни, в організацію українського простору: був першим головою Руху, проректором з науки щойно відродженої Могилянки, згодом — засновником групи «Першого грудня»; досі пам'ятаємо його зворушливе звернення до учасників Майдану. Уважний, привітний до кожного — до продавця чи водія на службі в пихатого чиновника («треба покликати людину»), на рівних спілкувався з ними. Так само на рівних, різними мовами спілкувався з міжнародними делегаціями. Один із абсолютних моральних авторитетів, він, як пише В. Скуратівський, «міг розмовляти з новобуржуа, говорити з президентом Академії наук Борисом Патonom, який впродовж десятиріч тихо ненавидів гуманітарну секцію цієї Академії» (с. 375); міг, відстоюючи європейський курс України й беручи активну участь у творенні нових партій і політичних середовищ, переплавляти різні дискурсивні умовності, поєднувати віддалені інтелектуальні й суспільні світи.

Попри те, що цій іпостасі М. Поповича присвячено окремий розділ «Громадянин», у більшості розділів книжки вона вияснюється щораз у іншому світлі. А його образ, прекрасного сім'янина і батька, особливо виразно й тепло представлено в «Сімейних спогадах». У цьому блоці привертає увагу розлоге концептуальне есе Аліни Артюх «У країні див» — докладний різноплановий портрет близької людини. Образ цінний тим, що об'єднує серію різновікових і різнорольових портретів, адже, відштовхуючись від концептів багатоголосся і таїни світу Л. Керола, авторка подає максимально об'ємну картину життя неординарної особистості. Органічно інтегрований у структуру видання, цей портрет Мирослава Поповича приваблює безпосередністю інтонації та прагненням охопити весь спектр його зацікавлень. Перед читачем постає мислитель, який, за влучним визначенням А. Артюх, був «найсміливішою людиною в країні див наукового пізнання» (с. 231), людиною, шляхетність натури якої завжди залишиться джерелом морального тяжіння.

Тематичні глави, що формують цю своєрідну «книгу в книзі», семантично пов'язані, але кожна поодиноці справляє враження завершеної новели: «Пульс ноосфери біля бульвару Вернадського», «Друзі», «Сміх»,

«Шевченко», «Україна», «Майдан». Кожна, мов грань ікосаедру, виринає у світлі софітів пам'яті, щоби відкрити наступну, не менш важливу, емоційно наповнену грань життя М. Поповича. Для мене, літературознавця, особливу вагу має розділ «Шевченко». Він сприймається як один із смислових центрів книги, згусток рефлексій на тему самопозиціонування філософа, своєрідним осердям роздумів про українську ідентичність, про сенси життєвого вибору. Тексти Поповича — інтерпретації Гоголя й Шевченка («Микола Гоголь: роман-есе», 1989; «Нарис історії культури України», 1998; «Культура: ілюстрована енциклопедія України», 2009) — тут фактично екстрапольовано на досвід усієї української спільноти. Читач має нагоду оцінити два полюси: Гоголь, який, за словами Поповича, «намагається одержати схвалення найтемніших сил Росії, явно чужих його пошукам і стражданням», та Шевченко, який на протигагу імперській системі ієрархічного приниження й апріорного прийняття рабства, декларує ідею гідності, возвеличує кожду людину, «малих отих рабів німих». Саме шевченківське: «Ми не раби його — ми люде», — постає через Поповича ключем до розуміння української ідентичності.

Свободолюбний антропоцентризм Шевченка учений розглядав як основу українського буття; на протигагу цьому, пише він, «відсутність чіткої межі між свободою і рабством — особливість російського суспільства протягом довгої його історії». Короткий компаративний пасаж А. Артюх дозволяє їй означити проявлені сьогодні в екстремальних контекстах війни «дві морально-правові парадигми — парадигма непротивлення злу Достоевського і парадигма Шевченка — найстрашнішим злом є пасивне нерозрізнення добра і зла» (с. 245—247). А відтак і підсумувати, що таке розмивання меж веде до катастроф, оскільки несвобода, рабство «провокують занурення в хаос, в антиструктури буття». З усім тим, західні демократії досі не здатні збагнути таких джерел цивілізаційних загроз.

Альтернатив духовній ентропії в епоху так званої постправди небагато — й ці альтернативні контури правового розвитку країни озвучував гуманіст М. Попович: на всіх рівнях, починаючи від сім'ї, звертався до питомо шевченківських пріоритетів людської гідності й цінності кожного окремого життя. Втрата гідності неминуче веде до руйнування ідентичності, а відтак до насильства й дегуманізації. Зрозуміло, що така позиція мислителя передбачала послідовне «несприйняття підвалин “русского мира” — ідей величч і насильства» (с. 243), і в цьому сенсі проблеми вибору перед ученим не було: відмовляючись від привабливих професійних перспектив у Москві, він свідомо пов'язав своє життя з українським культурним і політичним проєктом. Зокрема ще на початку доби Незалежності наголошував на історичному засудженні тоталітаризму, вимагав офіційного оприлюднення усіх фактів злочинів проти людяності, здійснених на території України, — причому з установлен-

ням «відповідальності тих осіб, які їх вчинили» (с. 277). Спостерігаючи хаос у формуванні нових державних інституцій, вказував на відсутність європейського патронату, яким успішно скористалися країни Балтії, борючись за необхідну для демократичних реформ рівновагу партій *etc.*, *etc.* Тож панорамний погляд А. Артюх (він присутній і в її інтерв'ю на сс. 323—363) приваблює не лише чіткими акцентами, щирістю інтонації, а й здатністю оприявнити внутрішню логіку життєвого шляху видатного ученого. Варто зазначити й елегантний стиль викладу, що сприяє масштабуванню образу людини, яка вміла бачити істину «серед свого народу, серед тих, кому вона служить і кого любить». Світлини у книжці блискуче ілюструють цю тезу.

Слід віддати належне і композиційній майстерності авторів видання. З-поміж структурних підтекстів маємо й напрощуд вдале застосування прийому поліфонізму: окремі голоси, які діляться особистими історіями на сторінках книги, — цілком у філософському стилі, що симптоматично, — доповнені діалогами. Такий, присутній майже в кожному розділі, прийом живого мовлення дає читачеві змогу оцінити невимушену евристичність бесід «про» Мирослава Поповича і «з ним», спонтанність яскравих асоціативних образків у інтерв'ю. Вкраплені в структуру тому розмови цікавих непересічних особистостей значною мірою сприяють конструюванню образу героя — внутрішньо світлої людини, яка приваблювала співрозмовника шляхетністю ідей (Т. Возняк); ба більше, це додає книжці специфічного шарму та глибини.

Тож відрядно, що черговий проєкт видавництва «Дух і Літера» поновлює пам'ять про визначного мислителя, який щоденним досвідом демонстрував, що велич інтелекту вимірюється людяністю та інтегрованістю в життя свого народу, що творення-дія задля суспільного блага є місією кожного індивіда. Книга має неперебутню цінність для різних поколінь сьогоднішніх українців, оскільки оприявнює світло високої моральної культури, носієм якої є Мирослав Попович. Вона пропонує той ціннісний горизонт, у межах якого свобода людини невіддільна від громадянської та людської відповідальності.

Отримано / Recieved 25.07.2026
Опубліковано / Published 24.09.2026